

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 471-480.

Geliş Tarihi–Received Date: 05.05.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 02.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**1950-1980 DÖNEMİ TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KURULAN DOSTLUK
CEMİYETLERİ**

İBRAHİM ERDAL*

ÖZET

1920-1938 yılları arasında iktisadi, toplumsal ve siyasi alanlarda benzer modernleşme sürecinde olan Türkiye ve İran ilişkileri bölgesel savunma ve işbirliği paktı ve dostluk ziyaretleriyle dostane bir süreç geçirmiştir. II. Dünya Savaşı sürecinde yavaşlayan ilişkiler öğrenci değişimi gibi faaliyetlerle kısıtlı da olsa sürdürülmüştür. Soğuk Savaşın getirdiği şartlar her iki ülkeyi de etkilemiş Demokrat Parti dönemiyle her iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden yakınlaşmıştır. 1956 yılında Hükümet yetkilileri, Dışişleri temsilcileri ve eşleri, akademisyenler ve tüccarlar tarafından kurulan “Türk-İran Dostluk Cemiyeti” Türkiye ve İran arasındaki kültür ve eğitim gibi faaliyetleri sürdürmüştür. Türkiye’de yaşanan 1960 askeri müdahalesi sonrasında iki ülke arasındaki ilişkilerin seyri inişli çıkışlı bir süreç yaşamış ancak İran Hükümetinin Milli Birlik Komitesi ile ilgili olumlu beyanatları sonrasında ilişkiler normalleşmiştir. 1967 yılında “Türk-İran Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği” kurulmuş 1975 yılında da Türkiye-İran Dostluk ve Kültür Derneği adını alan cemiyet faaliyetlerini sürdürmüştür. Türkiye ve İran’da 1979-1980 yıllarında yaşanan askeri müdahaleler ve rejim değişiklikleri her iki ülke arasındaki ilişkilerin resmi düzeye indirilmesine sebep olmuştur. Ancak bölgenin en eski devlet geleneğine sahip olan her iki ülke, geçmişte olduğu üzere, ortak sorun karşısında işbirliğine gitme ve ortak faaliyet gösterme kabiliyetini bugün itibariyle de göstermektedir. Bu çalışmada, kurulan Dostluk ve Kültür cemiyetlerinin nizamnameleri incelenerek her iki ülke arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-İran Dostluk Cemiyetleri, Soğuk Savaş, İran, Türkiye.

**FRIENDSHIP COMMUNITIES ESTABLISHED IN THE CONTEXT OF TURKISH-IRAN
RELATIONS IN THE 1950-1980 PERIOD**

ABSTRACT

Turkey and Iran, which have undergone similar economic, social and political modernization processes, had warm relations with one another from 1920 to 1938 based on a regional defense and cooperation pact and friendly visits. The relationship cooled during World War II, but was maintained in limited fields, such as in student exchange programs. The conditions brought by World War II affected both countries considerably, and relations between the two countries saw some improvement under the rule of the Democrat Party in Turkey. The “Turkish-Iranian Friendship Society”, established in 1956 by government officials, Foreign Ministry representatives and their spouses, academicians and businessmen, boosted cultural and educational activities involving Turkey and Iran. Following the 1960 military intervention in Turkey, the bilateral relations passed through a rocky period, although the situation normalized after the Iranian government made positive remarks about the National Unity Committee. The “Turkish-Iranian Women’s Friendship and Culture Society” was founded in 1967, and with the continuation of its activities, it was renamed the “Turkey-Iran Friendship and Culture Society” in 1975. The regime change in Iran in 1979 and the military intervention in Turkey in 1980 led to a downgrading of the bilateral relations to merely formal ties. That said, the two countries boast two of the oldest state traditions in the region, and continue to have the ability to cooperate and undertake common actions in the face of shared problems. This study focuses on the charters of the friendship and culture societies in an analysis of the bilateral relations of the two countries.

Key Words: Turkish-Iranian Friendship Societies, Cold War, Iran, Turkey.

* Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: erdal_ibrahim@yahoo.com.

GİRİŞ

20. Yüzyıl başlarında imparatorlukların yıkıldığı yerlerine ulus devletlerin kurulduğu süreçte Osmanlı bakiyesi üzerinde Lozan Antlaşmasıyla varlığını uluslararası kamuoyuna kabul ettirmiş Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkiye, kuruluş sürecinden sonra bölge ülkeleriyle olan ilişkilerini ve sorunlarını diplomasi yoluyla çözüme ekseninde yürütmüştür. 1917 Bolşevik ihtilali sonrasında geçen süreçte sömürge yönetiminden veya küresel güçlerin baskısından kurtulmaya çalışan sınırdaş devletlerle bölgesel sorunları ve tehditler paralelinde ilişkilerini geliştirmiştir.¹

İngiltere, İran'daki çıkarlarını korumak ve buna süreklilik kazandırmak amacıyla bölgeyi kendi etki sahasında bırakmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası İran'da savaşın etkisiyle mevcut siyasi, sosyal bölünmeler daha da artmış, bölge tam bir karışıklık ve istikrarsızlık içinde kalmıştır. Bu politika bölgede modernleşme adımlarını atan, reformlar hazırlayan Türkiye ve İran'ı birbirine yakınlaştırmıştır. Ulus devlet kurma çabaları içinde olan her iki devlet benzer süreci yaşadığı için birbirine öykünmüştür.² Milli mücadele sürecinde Hindistan Müslümanlarının yardımları sebebiyle Türkiye de İslam dünyası ile ilişkilerini sıcak tutmuş, bölgede İran'la ikili ilişkileri gerginleştirmemeye aksine ortak düşman algısı yaratmaya çalışmıştır.³ Mustafa Kemal, Ocak 1921 tarihinde Sovyet Misyonu Sekreteri Uptumal ile yaptığı görüşmede İran ile olan ilişkiler bağlamında;

“... İngilizlerin bütün baskılarına rağmen bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını bildiren Tahran Hükümeti ile şu an düzenli dostluk münasebeti içerisindeyiz.”⁴ sözleriyle ortak düşman emperyalizm karşısında birlikteliğe vurgu yapmıştır.

Bu ılımlı yaklaşım üzerine İran Hükümeti, Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermek istemiş, her iki ülke karşılıklı konsolosluk açmak gibi diplomatik girişimlerde bulunmuştur.⁵ İran, milli mücadele döneminde her iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep olan Kürt Aşireti lideri Simko'nun faaliyetlerine karşı harekete geçmiş, Türkiye ile sorunun çözümü üzerine temasa geçmiş, Simko ve aşireti Irak'a kaçmak zorunda kalmıştır.⁶ 1921 yılı başlarında Rıza Han, hükümet darbesi yaparak İran'da iktidara gelmiş, her iki ülkenin de ortak düşmanı İngiltere, kısa vadeli bölgesel dostu Sovyet Rusya olmuştur. Bu süreçte İran Eğitim Bakanı Mümtaz-ül-devle başkanlığında bir İran heyetinin 1922 yılının Haziran ayında Ankara'ya gelmesiyle ilk resmi temas gerçekleşmiştir.⁷

İran heyetinin ziyarete karşılık olarak bir Türk heyeti de İran'a resmi ziyarette bulunmuş, karşılıklı ziyaretler sonucunda İran ve Türkiye arasında karşılıklı büyükelçiler atanmıştır. Ankara'daki Sovyet temsilcisi Aralof'un 7 Temmuz 1922 tarihinde İran elçisi Mümtazüddeve'nin şerefine verdiği ziyafette Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili bir konuşma yapmıştır. Mustafa Kemal konuşmasında geçmişte Osmanlı ile İran arasında yaşanan gergin ve mesafeli ilişkilerin yerini bugünün şartlarında yeni hükümetlerin belirleyeceği politikaların alacağını iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin bütün Doğu milletlerine örnek olacağını vurgulamıştır⁸ diyerek geçmişten gelen mesafeli politikaların yerini daha yakın ilişkilerin alacağını bunun da ortak kaygıları olan hükümetler ve halklar tarafından yapılacağını ifade etmiştir.

Türkiye'nin ilk büyükelçisi olarak atanan Muhittin Akyüz, 7 Şubat 1923 tarihinde Tahran'da görevine başlamış, törenlerle karşılanan Akyüz Ahmet Şah ile de bir görüşme yaparak Türkiye'nin görüşlerini ifade etmiştir.⁹ Muhittin Akyüz'ün daimi büyükelçi olarak Tahran'a atanmasından sonra İran da Mümtazüddeve'nin büyükelçi olarak atanmasına karar vermiş yazışmalarda yaşanan “Osmanlı Hükümeti” ibaresinin çözüme ulaştırılmasıyla atama gerçekleşmiştir.¹⁰ Her iki ülke ilişkileri geliştirmek için azami hassasiyet göstermiş, ikili

¹ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul 1975, s. 108; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1995, s. 208; Ayrıca bkz, Mehmet Saray, *Türk - İran İlişkileri*, ATAM yayını, Ankara 1999.

² Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran ilişkileri 1926-1938”, *Avrasya Dosyası İran Özel Sayısı*, V/3. Ankara 1999, s. 3; Gökhan Çetinsaya, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran ilişkileri”, *Türkler*, C. 17, s. 769-770, Ankara 2002, s. 760-770. İran Modernleşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, Yöneliş yayınları, İstanbul 1990; Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul 2008; Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2009; Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme; Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011.

³ Ahmet Özgüray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/33, Ankara 1995, s. 687; Berna Türkoğlu, *Atatürk Dönemi Türkiye Devleti'nin Dış Politikası*, Ankara 2000, s. 297.

⁴ Barış Cin, *Türkiye - İran Siyasi ilişkiler (1923-1938)*, İstanbul 2007, s. 56.

⁵ BCA: 30.18.1.1/3.26.20 (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi).

⁶ BCA: 30.10.0.0/260.753.6; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, IV, *Sakarya Savaşından Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Ankara 1996, s. 475, 591,831; Mehmet Kaya, “Simko Ağa İsyanı'nın Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 7, Cilt:7, Sayı:14, Güz 2017, s. 203-208; Çetinsaya, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran...”, s. 772.

⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Haziran 1922; Salahi SONYEL, (1991), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara 1991, s. 2.

⁸ *Hâkimiyet-i Milliye* 9 Temmuz 1922.

⁹ BCA: 30.10.0.0/260.152.5; Bilal N. ŞİMŞİR, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C: II, Türk Tarih Kurumu yayını Ankara 2001, s. 417.

¹⁰ *Vakit* 5 Temmuz 1922; Şimşir, *age*, s. 415-419.

anlaşmalar yapılmış, İran Hükümeti'nin Trabzon'da konsolosluk bulundurması ve Trabzon ile Tebriz arasındaki transit ticaretini kolaylaştırmak için bir dizi karar alınmıştır.¹¹ 1923 yılları ile 1925 arası İran'la mevcut ilişkilerde her iki devlet de birbirlerine karşı itidalli bakmıştır. Rıza Han, Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip etmiş Lozan Barış Antlaşması sonrasında gönderdiği telgrafla Türkiye'yi büyük fedakârlıklar ile yapılan şerefli sulhtan dolayı en samimi duygularını bildirmiştir.¹² Karşılıklı temkinli harekete dayalı samimi siyaset her alanda desteklenmiş bu bağlamda 12 Aralık 1923 tarihinde yapılan bir düzenlemeyle resmi edebi bütün yazışmalarda "Acem" tabirinin kullanılması yasaklanmıştır.¹³

1920'li yıllardaki itidalli siyaset yerini İran şahı Rıza Pehlevi'nin 1934 yılındaki ziyareti ile yumuşama ve barış süreci almıştır. Ziyareti planlandığından uzun süren Şah'a Uçak hediye edilmiş, şerefine opera gösterisi düzenlenmiştir. Rıza Pehlevi'nin ziyaretinin yarattığı ılımlı hava ile "Acem" tabirinden sonra resmi belgeler ve antlaşmalarda "Pers", "Persian" tabirinin yerine "İran" veya "Iranian" tabirinin kullanılmasına resmen karar verilmiştir.¹⁴

Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerin yumuşamaya ve işbirliğine doğru gelişmesi ekonomik işbirliğine dayalı projelerin de gündeme gelmesini sağlamıştır. Trabzon -Tebriz Transit yolu projesinin¹⁵ gündeme gelmesi tarihi bir yol olan bu hattın her iki ülke için sağlayacağı ekonomik katkılar göz önüne getirilmiştir. Avrupa'ya giden en kısa ve ekonomik taşımacılık hattı olan bu yolun tekrar canlandırılması için kara ve demiryolu hattının revize edilmesi yeni hatların yapılması ve gümrük işlemlerinin düzenlenmesi gibi bir dizi çalışma yürürlüğe konulmuştur.

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirildiği bu dönemde, İtalya'nın Doğu Akdeniz bölgesindeki girişimleri dış politikada da işbirliğine giden süreci hızlandırmıştır. İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliyle Türkiye-İran-İrak arasındaki görüşmeler Temmuz 1931'de Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa'nın Türkiye ziyareti ile başlamış, sorunları çözmek amacıyla yapılan ikili temaslarla 15 Ocak 1933'de İran-İrak arasındaki süreli sınır güvenliği anlaşması görüşmeleri başlamıştır.¹⁶ Aralarındaki sınır anlaşmazlığı gibi sorunları çözen Türkiye, İran, Irak ve Afganistan'ın Dışişleri Bakanları, 8 Temmuz günü Tahran'da Milletler Cemiyeti tarafından da kabul edilen ve Rıza Şah'ın "sadabad" adlı yazlık sarayında imzalandığı için "Sadabad Pakti" olarak da bilinen, Saldırmazlık Antlaşması imzalamıştır.¹⁷

Ekonomik ve politik ilişkilere dair antlaşmaların yapıldığı süreçte kültürel bağlamda da bir dizi girişimde bulunulmuştur. Türkiye Murahhas Heyeti Başkanı Cemal Hüsnü Taray, 3 Ocak 1936 tarihinde yapılan ikili görüşmelerde dile getirilen, her iki ülke arasında yapılabilecek kültürel ve eğitim ile ilgili, konulara dair tekliflerini İran Maarif Vezaretine 12 Ocak 1937 tarihinde bir mektup ile bildirmiştir.¹⁸ Taray bu mektupta her iki ülke arasında;

Türk ve İran Darülfünunlar arasında öğrenci değişimi, Profesörlerin karşılıklı konferanslar vermesi, Arkeolojik eserlerin mübadelesi, tarih, arkeoloji ve edebiyat Profesörleri arasında iletişimin kurulması, telif eserlerin paylaşılmasının faydalı olacağını bunun için de her iki ülkenin Maarif Vekaletleri arasında bir anlaşmanın gerekli olduğu vurgulanmıştır. Taray, aynı mektubunda konuyu Türk Maarif Vekâletine ilettiğini ve Vekaletten kendisine bir açıklama yapıldığını bildirmiştir. Bu açıklamaya göre; İran'dan gönderilecek olan 10 kişilik öğrencinin Ankara'daki Dil Tarih Coğrafya Fakültesine ve İstanbul Edebiyat Fakültesine kabul edilebileceği bu öğrencilerin barınma ve iâşe giderlerinin Vekalet tarafından karşılanabileceği belirtilmiştir. Ayrıca her iki ülke arasında Profesörlerin karşılıklı bilimsel faaliyette bulunması, eserlerin mübadelesi, tarih, edebiyat alanlarında eserlerin paylaşılmasının faydalı görüldüğü vurgulanmıştır. 24 Şubat 1937 tarihinde İran Maarif Veziri Hikmet tarafından gönderilen cevabi mektupta konunun değerlendirildiğini hazırlanacak olan bir proje ile bu durumun hayata geçirilmesinin faydalı olacağı belirtilmiştir.

31 Mart 1937 tarihinde İran Maarif Vezareti namına Veliullah tarafından gönderilen resmi¹⁹ yazıda her iki ülke arasında yapılabilecek olan işbirliğine ait görüş belirtilmiştir. Buna göre; İran'ın yurtdışına öğrenci gönderme konusunda hali hazırda herhangi bir düzenlemeye gitmediği bu sebeple öğrenci değişimi konusunun gelecekte ele alınabileceği ancak diğer konularda belirtilen hususlara aynen iştirak edildiği belirtilmiştir. Her iki

¹¹ BCA; 30.18.1.1/6.36.8; BCA: 30.18.1.1/11.47.11.

¹² Şimşir, *age*, s.429.

¹³ BCA: 51.0.0/65.18; İbrahim Erdal, "Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Pakti", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C: 9, S:34, Yaz 2012, s. 82.

¹⁴ BCA: 30.18.1.2/46.45.13; BCA: 30.10.0.0/261.759.20; *Vakit* 16 Haziran 1934; *Cumhuriyet* 19 Haziran 1934; Erdal, *agm*, s. 84.

¹⁵ İbrahim Erdal, "Erken Cumhuriyet Dönemi (1920-1938) Büyükelçilik Raporlarında Trabzon-Tebriz Transit Yolu Projesi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl:14, Sayı: 21, Çanakkale Güz 2016, s. 55.

¹⁶ BCA: 30. 10.0.0/259.741.27; *Cumhuriyet* 7 Temmuz 1931; *Vakit* 10 Temmuz 1931.

¹⁷ *Cumhuriyet* 9 Temmuz 1937; *Vakit* 10 Temmuz 1937.

¹⁸ BCA: 30.10/261.761.19-6; Bu konuda ayrıntılı makale için bkz. Barış Metin, "Türkiye'de Burslu Olarak Okuyan İranlı Öğrenciler (1934-1950)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl: 15, Sayı: 30, Güz 2019, s. 420-421.

¹⁹ BCA: 30.10/261.761.19-1

ülke arasında gelişen ekonomik, politik ve kültürel işbirliği adımları İkinci Dünya Savaşının patlak vermesiyle birlikte duraksamıştır. Bu süreçte Sovyetlerin bölgedeki faaliyetleri ve talepleri İran'ın Sovyet ve İngiliz baskısı altında kalması yüzünden her iki ülke ilişkileri savaşın olası etkilerinden uzak durabilmek amacıyla içe dönük bir politikaya dönüşmüştür.

II. Dünya Savaşı sürecinde her iki ülke iç politikaya dönük bir siyaset izlemiş ise de başlatılan girişimler gereği Yüksek Öğrenim için İranlı öğrencilerin Türkiye'ye gelmesi işlemleri başlatılmış ancak ödenek azlığı savaş döneminin getirdiği koşullar sonucunda talep edilen kontenjandan daha azı partinin ve halkevlerinin desteğiyle de olsa kabul edilerek yatılı okullara yerleştirilmiştir.²⁰ 1944 yılında her iki ülke öğrenci kabulü üzerine bir anlaşma imzalamış 115 öğrencinin Türkiye'ye gelişi ve gidiş harcamaları iâşe, barınma ve eğitim giderlerinin Türkiye tarafından karşılanması İran Maarif ve Hariciye Vekâletleri ile yapılan anlaşmayla belirlenmiştir. Savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılara rağmen gelen öğrencilerin büyük çoğunluğunun yardıma muhtaç olduğunun tespit edilmesi üzerine CHP yönetimi İran'da Türkiye'nin dostu olan bir bürokrat sınıfının veya bir sınıfın varlığının faydalı olacağı düşüncesiyle bu yardıma muhtaç olan öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması kararını almış bunun için de hükümet ek bütçe düzenlemesine gitmiştir.^{21F} Savaşın getirdiği zorlu şartlarda Türkiye bölgede gerilim azaltacak ve bölgesel işbirliğini arttıracak adımlar atmaya politik bir adım olarak görmüş öğrencilere yapılacak yardımı bu bağlamda değerlendirmiştir. Bu bağlamda öğrencilerin her türlü ihtiyaçları öğrenim görecekları bölümler belirlenerek çözüm aranmıştır. Metin konuyu ayrıntılı inceledi makalesinde bu öğrencilerin önemli bir kısmının akademik başarısızlıktan dolayı geri döndüğünü, bir kısmının disiplinsiz davranışlar sergilediğini ancak Türkiye'nin amacının yoğunlukla Türk asıllı olan bu öğrencilerin İran'daki Türk lobisi olması düşüncesinin kısmen de olsa başarılı olduğunu vurgulamıştır.

Soğuk Savaş Döneminde İkili İlişkiler

II. Dünya Savaşı sonrası dünya dengelerinin yeniden düzenlenmesi BM'nin kurucu üyelerinin dış politikadaki etkilerinin hissedilir oranda artması, tehdit algısının değişikliği ve etki oranındaki artış Ortadoğu bölgesindeki ülkelerde de iktidar değişiklikleri ile politikalarda yeniden düzenlemelere gidilmesine de sebep olmuştur. Bu düzenlemelerde ülkeler birbirleriyle olan ilişkilerinde ikili ilişkilerdeki sorunlar ve emperyalist girişimler karşısındaki oluşumlar dikkate alınmıştır. Dolayısıyla iki ülke arasındaki ilişkilerin seyri bu iki unsurun dengesine göre artma veya azalma eğilimi göstermiştir.

II. Dünya Savaşı sürecinde Azerbaycan Komünist Partisi üyelerinin Güney Azerbaycan konusundaki beyanları ve bölgedeki Kürt hareketlerinin örgütlenmeye başlaması üzerine Türkiye ve İran'ın ikili ilişkilerinde birbirlerine karşı temkinli hareket etmeye çalışmıştır. İran'daki Azeriler ve bölgedeki Kürtlerin Sovyetler ile temas halinde faaliyet göstermeleri bölgedeki ülkeler arasında politikalarında gerilmesine sebep olmuştur. 1949 yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Tahran Büyükelçisi olması ve Şahın O'na yakınlık göstermesi ve Türkiye yanlısı Muhammed Said'in Başbakan olması ilişkilerin yeniden samimileşmesinin göstergesi olmuştur.²²

Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmesiyle İran'da Türkiye'deki gelişmeleri örnek alan gazetelerde yazıların yazıldığı görülmüş, hükümetler arasında işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla adımlar atılmıştır. Kültürel alanda işbirliği kurmak ve geliştirmek ve eğitim konularında değişim için heyetler kurulması konusunda bir karar alınmıştır.²³ Ancak İran'da, Şah muhaliflerin baskısı karşısında Başbakan olarak Musaddık'ı atamak zorunda kalmış, bu dönemdeki uygulamalar Şah ve Musaddık arasında gerginliğe sebep olmuştur. Musaddık'ın özellikle petrol üzerinde millileştirme girişimleri ve reformları hayat geçirme çabaları İran'ın daha fazla iç politikaya dönmesine sebep olmuştur. İran'da yaşanan bu iç politika mücadelesi 1953 yılında askeri müdahale ile sonuçlanmış ve Şah bu yeni dönemde ABD yanlısı bir politikaya dönmüştür.²⁴ Türkiye'de 1950 seçimleriyle iktidara gelmiş olan Demokrat Parti lideri Adnan menderes ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın ılımlı yaklaşımı ve İran'ın gösterdiği ılımlı tutum iki ülke arasında ilişkilerin gerginleşmesini engellemiştir.

Demokrat Parti iktidarı döneminde her iki ülke Sovyetlerin bölgedeki siyasi ve politik baskısı karşısında savunma ve ittifaklar ile uğraşmışlardır. Musaddık hükümetinin askeri müdahale ile değiştirilmesi ve ABD'nin Şah tarafından desteklenen hükümetin 45 milyon dolarlık teknik yardım taleplerini²⁵ kabul etmesi Türkiye ve İran'ın Soğuk Savaş sürecinde aynı tarafta yer aldığı da göstergesi olmuştur. Pakistan, Türkiye, Irak ve İran'ın da katıldığı dostluk ve işbirliği antlaşmaları süreci sonunda Bağdat paktı kurulmuştur. 1958 yılında

²⁰ BCA: 30.10/143.21.16

²¹ Metin, *agm*, 425-427.

²² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967, s. 270-290.

²³ Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2010, s. 262.

²⁴ Alparslan Öztürkci, "Soğuk Savaşın 1950'li Yıllarda Ortadoğu'da Yaşanan Askeri darbeler Etkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, S: 34, Bahar 2017, s. 379; Alptuğ Kudoğlu, "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergisi*, C: 2, Sayı: 2, s. 56-59.

²⁵ Behçet Kemal Yeşilbursa, *Ortadoğu'da Emperyalizm*, Sentez Yayıncılık, Bursa 2017, s. 129.

yaşanan devrim sonrası Irak'ın pakttan ayrılmasıyla iki ülke 21 Ağustos 1959 yılında Merkezi Antlaşma Örgütü (Central Treaty Organization) CENTO adıyla müttefiklik ilişkilerini sürdürmüştür.²⁶

İkili İlişkilerde Sivil Toplum Örgütlerinin Kurulması

Soğuk Savaş sürecinde Hint coğrafyasından Ortadoğu coğrafyasına kadar ülkelerde yaşanan askeri darbeler, hükümet değişiklikleri ve politikadaki tehdit algısı üzerine gelişen ittifaklar yeni oluşumları da tetiklemiştir. 1947 yılında Muhammed Cinnah'ın çabalarıyla kurulan Pakistan ile kuruluş sürecinin ardından benzer modernleşme sürecini takip ettikleri ve benzer tehdit algısına sahip olan Türkiye arasında kültürel, eğitim ve sosyal politikalar dâhilinde faaliyet göstermek amacıyla bir cemiyetin kurulması kararlaştırılmış ve Türkiye Pakistan Dostluk Cemiyeti kurulmuştur.²⁷ Bu dönemde gelişen yeni dengeler bağlamında Türk-Arap Dostluk Cemiyeti²⁸ nin de faaliyetini sürdürdüğü görülmektedir.

Ülkelerin ikili ilişkiler bağlamında kurdukları cemiyetlerin genellikle parlamenterler, Dış İşleri bürokratları ve eşleri, ülkelerin dilleri ve kültürleri üzerine çalışmalar yapan akademisyenler ve tüccarlar tarafından kurulduğu görülmüştür. Bu cemiyetler faaliyet sahası olarak öğrenci değişimi, kültürel sergi ve etkinlikler ve konferanslar düzenlemek gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Cemiyetler ülkelerinin hükümetleri bağlamında ikili ilişkileri geliştirecek anlaşmaların tesisi ve sorunların diplomasi yoluyla çözülmesi amacıyla arabulucu sıfatını da taşımışlardır. Cemiyetlerin faaliyetleri de dönemin konjoktürel gelişmelerine bağlı olarak artma ve azalma eğilimi göstermiştir. Cemiyetler ülkelerin dostluk, saldırmazlık ve işbirliği anlaşmaları bağlamında kuruluş süreçlerini başlatmıştır. Türk İnan Dostluk Cemiyeti de II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Soğuk Savaş dengeleri bağlamında Türkiye ve İran'ın ortak tehdit endişesi üzerine gelişmiştir. Demokrat Parti iktidarı döneminde Türkiye'nin ABD ile olan askeri, iktisadi ve politik ilişkilerinin gelişmesi ile İran'da Musaddık sonrası Şah'ın ABD yanlısı bir politikayı destekleyen hükümet kurması, ABD ile Truman doktrini bağlamında yardım alan Türkiye gibi anlaşmalar yapması ülkeleri yakınlaştırmıştır.

Cemiyetlerin büyük oranda kültür sanat ve eğitim alanlarında ağırlıklı faaliyet gösterdiği II. Dünya Savaşı yıllarında başlatılan Yüksek Öğrenim öğrenci değişimi ve askeri öğrenci değişimi faaliyetleri ilerleyen yıllarda da sürdürülmüştür. Diğer faaliyetler de her iki ülkeni kendi kültürlerini tanıtmak amacıyla düzenlenen etkinlikler ve dil kursları şeklinde yürütülmüştür. Türk-İnan ilişkilerinin gelişmesi için kurulan cemiyetlerin faaliyetleri eğitim ve kültür ağırlıklı olduğu gibi her iki ülke arasında ticaret ile uğraşan tüccarların da ticaret sürecinde yaşanan sorunları çözebilmek, aksaklıkları giderebilmek ve her iki ülke arasında ticaret hacmin arttırmak için de cemiyetler kurulmuştur. Sınırlarında en önemli sorunlarından birisinin güvenlik olduğu Türkiye İnan arasında tüccarların sorunlarıyla ilgilenebilmek için Ankara merkezli Türk-İnan Tüccar Derneği'nin de kurulması gündeme gelmiştir.²⁹

Türk İnan Dostluk Cemiyeti

İki ülke arasında bir dostluk derneğinin kurulmasına olan ihtiyacı, 1946 seçimlerinde Milli Kalkınma Partisinden milletvekili aday olan ve cemiyetin kuruluşunda da yer almış olan İsmail Sıtkı Oğuzbeyoğlu açıklamaktadır. Ona göre³⁰, İnan ile böyle bir derneğin kurulmamasını eksikliğini ifade eden Oğuzbeyoğlu ve arkadaşları İnan büyükelçisi İbrahim Zend'e bildirdikleri aralarında Fuad Köprülü ve Prof. Dr. Sani Yaver'in de bulunduğu bir grup ile yemek tertip etmiş ve bu yemekte derneğin kuruluş kararı alınmıştır. Bir süre sonra İstanbul'da Büyük Millet Meclisi Reisi Refik Koraltan başkanlığında bir toplantı daha yapılarak cemiyetin nizamnamesi hazırlanmıştır. Cemiyetin kuruluş amacı nizamnamenin³¹ ikinci maddesinin fıkralarında;

- a) Tarihleri şan, şeref dolu, Türk ve kardeş İnan milleti arasında mevcut dostluk, kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmek,
- b) Karşılıklı kültürel münasebetler tesis ile bunları takviye etmek,
- c) Talebe mübadelesinde bulunarak ilmî, edebî eserlerden karşılıklı faydalanmak, Farsça kurs açmak,
- d) Türk ve İnan memleketlerini ziyaret hususunda gezintiler tertiplemek, bu uğurda kolaylıklar teminine çalışmak,
- e) Bu iki kardeş millet arasında kardeşlik teminine matuf broşürler, konferanslar, gezintiler tertip ederek birbirlerine daha ziyade yaklaşımlarını temin etmek, şeklinde vurgulanmıştır.

²⁶ Behçet Kemal Yeşilbursa, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası", *History Studies*, C: 2, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 91-93; Behçet Kemal Yeşilbursa, "Bağdat Paketi (1955-1959)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 6, 2011, s. 89.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Akbaş, *Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri*, Zeus Kitabevi, İzmir 2013.

²⁸ BCA: 30.18.1.2./142.30.5

²⁹ BCA: 30.18.1.2./191.75.17

³⁰ *Türk İnan Dostluğu*, Türk-İnan Dostluk Cemiyeti yayını, İstanbul 1956, s. 36-37.

³¹ *Türk-İnan Dostluk Cemiyeti Nizamnamesi*, İstanbul 1956, s. 3.

1950-1980 DÖNEMİ TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KURULAN DOSTLUK CEMİYETLERİ

18 yaşını bitirmiş iki millete mensup, din ve mezhep farkları aranmaksızın herkesin üye olabileceği belirtilen cemiyetin nizamnamesine göre, iki fahri başkanın bulunması ve bu başkanların birisinin TBMM mensuplarından diğerinin de İran'ın Ankara Büyükelçisi veya Büyükelçilikteki görevlilerin arasından seçilmesi kabul edilmiştir. Cemiyetin Nizamnamesinde belirtilen 22 kişilik kurucular kurulunun arasında Büyükelçi İbrahim Zend, Başkonsolos M. Bahadır Bahaderi gibi diplomat ve Rıza Kehnemuni ve İzzet Şefiizade gibi tüccarların da bulunduğu 9 İran uyruklu üye bulunmaktadır. Türk üyeleri arasında ise TBMM Başkanı Refik Koraltan, Manisa mebusu Hamdullah Suphi Tanrıöver, yazar Ref'i Cevad Ulunay ve eski Adalet Bakanı Rüknettin Nasuhioğlu gibi siyaset ve hükümet ile teması olan üyeler bulunmaktadır. Cemiyete üyelik şartlarında din ve mezhep farkları aranmaksızın ibaresinin varlığı cemiyetin kuruluş ve faaliyet amacının dışına çıkmamasını sağlamak amacıyla konulmuştur. Keza yürütülen faaliyetlerde de bu konu üzerine değinilmemiştir.

Cemiyet, 28 Ekim 1953'te kamuoyuna kuruluş beyannamesini yayımlamış, burada cemiyetin umumi katibi Oğuzbeyoğlu kuruluş amacını; *“hudutları bitişik, medeniyetleri müşterek, dilleri birbirine girift, menfaatleri uygun, an'ane ve adetleri hemen hemen yekdiğerinin aynı olan büyük İran milleti ile aziz milletimizin hissi, edebi, ticari ve iktisadi münasebetlerini genişletmek ve bu iki kardeş milletin birbirlerini daha ziyade sevmelerini çalışmak, Türk gençleri ile İran gençleri arasında olan dostluk bağlarını kuvvetlendirmek, kültürel münasebetler kurmak, talebe mübadelesinde bulunmak ve ziyaret hususunda gezintiler tertip etmek”*³² olarak belirtmiştir.

Cemiyet 14 Mart 1954'te de resmî açılış törenini düzenlemiş, 1956 yılında Türk-İran Dostluğu isminde bir eser yayımlamıştır. Hükümetler arasındaki ilişkilerin samimi havada geçmesi ve ziyaretler sonrasında 29 Ocak 1959 tarihli Türkiye ile İran arasında tarih, kültür ve güzel sanatlar alanlarında mevcut geleneksel ilişkilerin esaslarını tespit; kültür ve sanat bağlarını takip ve iki ülke arasında ilim sahasında işbirliği vücuda getirmek amacını güden bir kültür antlaşması Tahran'da imzalanmış ancak 27 Mayıs darbesi nedeniyle ancak 2.1.1964 tarihinde onaylanabilmiştir.³³ Demokrat Parti iktidarında Türkiye'nin ABD ile olan ilişkilerinin gerginleşmesi, Başbakan Menderes'in Rusya ziyaretinin gündeme gelmesi Türk-İran ilişkilerinin de soğumasına sebep olmuştur. İran'da Şah'ın Rusya tehdidine karşı muhtaç olduğu Batı destekli iktidarının tehlikeye düşmemesi amacıyla temkinli davrandığı görülmüştür. Bu sebeple Demokrat Parti iktidarında yaşanan bu yakınlaşma ve samimi diyalog süreci 1959 yılında Menderes'in Sovyet Rusya ziyareti kararıyla kesilmiştir. İran CENTO bağlamı dışında yapılacak bu ziyareti kendi varlığı için sakıncalı bulmuştur. Her ne kadar Demokrat parti sözcüleri bu ziyaretin Türkiye'nin konumunu değiştirmeyeceğinin ifade etmişler ise de tedirginlik giderilememiştir.

Demokrat Parti iktidarında yaşanan bu ikili ilişkilerin askıya alınması süreci Türkiye'de 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ile belirsizlik içinde kalmıştır. Her ne kadar askeri müdahale sonrasında Milli Birlik Komitesi üyelerinin NATO ve CENTO'ya sadık kalacaklarına dair beyanları İran'da Şah ve hükümeti tarafından olumlu bulunmuş ise de bu belirsizlik süreci İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin Avrupa seyahati dönüşü İstanbul'a uğramasıyla yumuşamaya başlamıştır. Burada Şah'ın Milli Birlik Komitesi üyeleriyle yaptığı görüşme ve burada ülkelerin rejimlerine dair herhangi müdahalenin olmayacağını ifade edilmesi, Pehlevi'nin de Milli Birlik Komitesi'nin müdahalesini haklı bulduğunu ifade etmesiyle iki ülke ilişkileri normal seyrine girmiştir.³⁴

Cemiyetin her iki ülkenin politikalarına paralel faaliyet göstermiş olmasından dolayı yapılan faaliyetlerin de bu süreçte eğitim alanında sınırlandırıldığı görülmüştür. Bu sebeple 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra cemiyet azalmış olsa da faaliyetlerine devam etmiş ve önemli çalışmalarından birisi de Tahran'da Türk dili ve kültür üzerine gösterdiği etkinlikler olmuştur. Bu bağlamda 1949-1951 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığında müfettişlik, 1951-1955 yılları arasında Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği ve 1955-1956 yılları arasında Gazi Eğitim Enstitüsünde öğretmenlik görevlerinde bulunan Hikmet İlaydan, 1960-1964 yılları arasında Türk-İran Dostluk Cemiyeti tarafından Tahran'da açılan Türkçe kurslarında eğitmen olarak görevlendirilmiştir.³⁵

Türk-İran Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği

1965 yılı itibarıyla iki ülke arasında ilişkilerin tekrar düzelmesiyle dostluk dernek ve cemiyetlerinin de faaliyet başladığı görülmüştür. Ortak tehdit ve benzer modernleşme çabalarının bir araya getirdiği iki ülkenin iktisadi, toplumsal ve siyasi anlamda yaşadığı tecrübeler ve hedefleri doğrultusunda birbirinden etkilendiği özellikle İran'da toplumsal hayatın modernleşmesinde Türkiye'deki girişimlerin takip edildiği Cumhuriyet tartışmalarının yapıldığı görülmüştür. Türk diplomatlarının, Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşu veya erken cumhuriyet dönemi olarak da adlandırılan, Atatürk döneminden itibaren başlayan süreçte İran'da Şah'a

³² Türk İran ..., s. 40.

³³ Reşat Yazıcı, *Türkiye, İslam Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat*, Gelişim Matbaası, Ankara 1982, s. 374-377; Kara, *agt*, s. 278.

³⁴ Feroz Ahmed - Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976, s. 216; Kara, *agt*, s. 280.

³⁵ BCA: 30.18.1.2./154.8.8.

İBRAHİM ERDAL

desteklerde bulunduğu bilinmektedir.³⁶ Bu bağlamda kurulan dernek ve cemiyetlerden bir diğeri de Tür-İran Kadınları dostluk ve kültür derneği olmuştur. Bu süreçte Batı tarzı reformlarda birbirlerini takip eden iki ülkede aydınlar ve diplomatların tıpkı Türk İnan Dostluk Cemiyeti gibi kültürel ve eğitim odaklı dernek ve cemiyetlerin önemine vurgu yaptıkları ve faaliyetlerine katıldıkları görülmüştür. 1967 yılında kurulan dernek³⁷, kuruluş amacını;

- a) Türk ve İnan kadınlarını birbirine tanıtmak ve sevdirmek, bunlar arasında dostluk bağlarını kurmak,
- b) İki millet kadınları arasında kültürel, sosyal ve turistik münasebetlerin gelişmesini sağlamak,
- c) Amaca uygun diğder dernekler ve kurumlarla işbirliği yapmak, ifadeleriyle belirtmiştir.

Merkezi Ankara'da olan derneğin 11 kişilik yönetim kurulunun 4'ünün ve iki başkan yardımcısı ile genel sekreter yardımcılarında birisinin İnan'lı olması şartı getirilmiştir. Derneğin Türk uyruklu kurucu üyeleri arasında Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in eşi Firuzende Çağlayangil, Dışişleri Bakanlığı kültür işleri bürokratlarından ve Sadri Maksudi Arsal'ın kızı Adile Ayda, Milli Eğitim Bakanlığı bürokratlarından Mürüvvet Avni Özkan, gazeteci Müşerref Hekimoğlu, Türk Tarih Kurumu Kütüphane Müdürü Mihin Eren, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Bölümü Öğretim Üyesi Meliha Ambarcıoğlu ve Hasibe Mazioğlu gibi akademisyen, diplomat, bürokrat, kütüphaneci ve hukukçulardan oluşturulmuştur.³⁸

İnan uyruklu kurucu üyeler arasında ise İnan Büyükelçisini eşi bayan Kafâi, Cento genel sekreterinin eşi bayan Khalatbary, Cento İnan temsilcisini eşi bayan Mirjahangir, Cento'da görevli İnanlı generalin eşi Massoumi, İnan Büyükelçiliği Kültür Müsteşarı eşi Riyahî ve İnan İstanbul Başkonsolosunun eşi Chilaty olmak üzere çoğunlukla diplomat ve bürokrat eşlerinde oluşturulmuştur.³⁹

Türk İnan dostluk dernekleri ve cemiyetlerinin faaliyetlerinin iki ülkenin dış politikadaki ilişkilere ve iç politikadaki gelişmelere dayalı olarak değışken bir seyir izlediği görülmektedir. İnan büyükelçiliğinin açtığı dil kursları haricinde sanat sergileri ve konferansların düzenlendiği görülmektedir. 1973 yılında Türk-İnan Dostluk ve Kültür Derneği ile İnan Kültür Müsteşarlığı tarafından düzenlenen bir faaliyette Başbakanlık Müsteşar Muavini olan Müslîh Fer "Komşumuz İnan'da Sosyal ve Kültürel Kalkınma Hareketleri" konulu çaylı konferansa vermiştir. 1974 yılında da dostluk dernekleri ve cemiyetlerinin katılımının da sağlandığı İnan Şahı Pehlevi'nin eşi Farah Pahlevi'nin Özel Koleksiyonu İstanbul ve Ankara'da sergilenmiş, sergilenen eserler aynı yıl basılmıştır.⁴⁰ İnan'da Türk-İnan Dostluk ve Kültür Cemiyet ve derneklerinin faaliyetleri 1979 yılında İnan'da yaşanan rejim değışikliği ve 1980 yılında Türkiye'de yaşanan askeri müdahale sonrasında kesintiye uğramıştır.

1979 yılında Türk Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'ün İnan Dışişleri Bakanı İbrahim Yazdı'nın davetlisi olarak gittiği Tahran'da Humeyni ile yaptığı ikili görüşmeden her iki ülkedeki devlet anlayışının gelecekte sıkıntılı sürece dönüşeceği belli olmuştur.⁴¹ 12 Eylül 1980 tarihinde Türkiye'de yaşanan askeri müdahale iki ülke arasındaki ilişkileri daha da belirsizliğe sürüklemiştir. Turgut Özal'ın Başbakanlığa gelmesiyle ikili ilişkilerin ekonomi üzerine kurulduğu görülmüş ise de İnan-İnan savaşların da Türkiye'nin, tarafsız olmasına karşın, Arap dünyasıyla olan yakın ilişkileri ve bölgede ayrılıkçı Kürt oluşumlarının faaliyetleri iki ülke arasındaki ilişkileri tedbirli ve mesafeli bir seviyeye çekmiştir. Devlet anlayışlarındaki farklılık ve soğuk savaş döneminde bulunulan taraf da bu ayrılığın en önemli argümanı olmuştur.

SONUÇ

Sonuç olarak ifade edilebilir ki Türk modernleşmesi ve İnan modernleşme hareketlerinin birbirlerine olan benzerlikleri her iki ülkeyi yakınlaştırmış, milli mücadelede sergilenen tavır İnan tarafından da yakından takip edilmiştir. Ulus devlet kurma sürecinde birbirlerini etkileyebilen iki ülke arasında farklı toplumsal, dini sınıflara sahip olsa da benzer inkılâp çabaları yaşanmıştır. II. Dünya savaşı öncesinde emperyalist devletlerin bölgedeki faaliyetleri her iki ülkeyi de varlıklarının devamı için ittifak yapmaya sürüklemiş, aynı zamanda bölgede birbirine rakip de olan iki ülke samimi bir politika izleyerek sınır ve isyan eden aşiretlerin faaliyetleri gibi sorunları çözüme kavuşturmuş Sadabad Paktı'nı imzalamıştır. Bu süreçte İnan Şahı'nın Türkiye ziyareti kültürel ve dostluk dernekleri ve cemiyetlerinin kurulmasını da teşvik etmiştir.

³⁶ İbrahim ERDAL, "Türkiye ve İnan Meşrutiyet Süreçlerinde Cumhuriyet üzerine Tartışmalar", *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ Siyaset ve Kültür Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 35, Eylül-Ekim 2015, s. 9-27.

³⁷ *Türk-İnan Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği Tüzüğü*, Ankara 1967, s. 3.

³⁸ *Türk-İnan Kadınları...*, s. 13.

³⁹ *Türk-İnan Kadınları...*, s. 14.

⁴⁰ *İnan Şahbanusu Farah Pahlevi'nin Özel Koleksiyonu Sergisi*, Ankara Nisan 1974.

⁴¹ Ayetullah Humeyni, *Konuşmalar*, İnan İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği yayınları, Gaye matbaacılık, Ankara 1982, s. 33-36.

II. Dünya Savaşı sonrasında İran'ın Sovyet ve İngiltere arasında işgal ve hâkimiyet mücadelesini yaşaması Türkiye ve İran'ı Sovyet baskısı gibi ortak konjonktürel bir tehdit karşısında bir araya getirmiştir. Savaş sürecinde azalan ikili kültür faaliyetleri Demokrat parti iktidarıyla tekrar ivme kazanmış, dostluk cemiyet ve dernekleri kuruluşunu tamamlayarak faaliyete girmiştir. Bu tehdit, İran ve Türkiye'yi daha sonra CENTO adını alacak olan bir paktın önemli ülkesi yapacaktır. Her ne kadar 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ilişkileri tekrar düşürmüş ise de Milli Birlik Komitesinin CENTO'ya olan bağlılıkların bildirmesi 1965 yılında sonra tekrar eski ivmesini kazanmıştır. 1967 yılında benzer demokratikleşme ve modernleşme çabaları içinde olan iki ülke arasındaki ilişkilere dayanarak Türk İran Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği'nin kurulduğu görülmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilere paralel olarak dostluk cemiyetleri ve derneklerinin faaliyetleri de yürütülmüştür. Sergiler, dil kursları ve konferanslar düzenlenmiş ancak bu faaliyetler 1979 yılında İran'da meydana gelen rejim değişikliği 1980 yılında Türkiye'de meydana gelen askeri müdahale ile farklı bir mecraaya yönelmiştir.

Türkiye ve İran arsında kurulan cemiyetlerin kurucuları incelendiğinde daha çok siyasi ilişkiler zemininde bürokratlar, parlamenterler ve aralarında birkaç tüccar sınıftan kurucular bulunsa da bölge dilleri ve kültürleri üzerine çalışmalar yapan akademisyenler tarafından kurulduğu görülmüştür. Cemiyetler faaliyetlerini hükümet politikaları çerçevesinde sınırlandırmışlardır. Bu sebeple cemiyetler her iki ülkenin iç ve dış politika tutumlarına göre faaliyetlerini sürdürmeye çalışmış ve bu faaliyetlerini yoğunlukla kültür ve eğitim konularına yöneltmiştir. Bölgenin kadim devlet geleneğine bağlı bu iki ülke, 1979-1980 yılları arasında kendi içlerinde yaşadıkları politik kırılmalardan sonra cemiyetler bağlamında faaliyetlerini yok denecek ölçüde azaltmıştır. Sadece Büyükelçilikler bağlamında kültür merkezlerine indirgenen faaliyetler bölgesel dengelerin getirdiği şartlara göre değişiklik göstermiştir.

Turgut Özal'ın Başbakanlığı sürecinde her iki ülkenin ilişkilerinin ekonomi ve güvenlik üzerine kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde İran-İrak savaşı sürecinde Türkiye'nin Arap dünyası ile olan ilişkilerini düzeltmeye çalışması İran ile olan ilişkileri daha düşük seviyeye itmiştir. Cemiyet ve derneklerin faaliyetleri kültür günleri, dil kursları ve belirli yıl dönümlerinde tertip edilen anma konferanslarında öteye gitmemiştir. Bugün bölgenin en kadim devlet geleneğine sahip iki ülke yeniden konjonktürel tehditler karşısında yakın ilişkiler kurma sürecin bulunmaktadır. Açıkça görüleceği üzere Cumhuriyet tarihi boyunca kurulan Türk ve İran arasındaki kültür, eğitim ve dostluk çerçevesindeki cemiyet ve derneklerin faaliyetleri hükümetlerin ilişkilerinin seyrine göre değişiklik göstermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Gazeteler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 30.18.1.1/3.26.20.

BCA; 30.10.0.0/260.753.6

BCA; 30.10.0.0/260.152.5

BCA; 30.18.1.1/6.36.8.

BCA; 30.18.1.1/11.47.11.

BCA; 51.0.0.0/65.18

BCA; 30.18.1.1/19.34.3

BCA; 30.10.0.0/261.755.18

BCA; 30.10.0.0/261.757.24

BCA; 30.10.0.0/230.547.9

BCA; 30.18.1.2/46.45.13

BCA; 30.10.0.0/261.759.20

BCA; 30.10.0.0/261.759.12

BCA; 30.10.0.0/261.759.09

BCA; 30. 10.0.0/259.741.27.

BCA; 30.10.0.0/261.759.19.

BCA; 30.10.0.0/261.760.9.

BCA; 30.10.0.0/261.760.3.

BCA; 30.10.0.0/261.760.10.

BCA; 30.18.1.2/80.98.13

BCA: 30.18.1.2./154.8.8.

BCA: 30.18.1.2./191.75.17

Hâkimiyet - i Milliye, 9 Temmuz 1922.

Hâkimiyet - i Milliye, 17 Ocak 1923

Cumhuriyet, 7 Temmuz 1931;

Cumhuriyet, 19 Haziran 1934

Cumhuriyet, 04 Ekim 1935;

Cumhuriyet; 9 Temmuz 1937

Cumhuriyet, 11 Temmuz 1937

Vakit, 10 Temmuz 1931

Vakit, 16 Haziran 1934

Vakit, 20 Ekim 1935

Vakit, 04 Temmuz 1937

Vakit; 10 Temmuz 1937

Vakit; 11 Temmuz 1937

Vakit; 11 Temmuz 1937

Cemiyet ve Dernek Nizamnameleri

Türk İnan Dostluğu, Türk –İnan Dostluk Cemiyeti yayını, İstanbul 1956.

Türk-İnan Dostluk Cemiyeti Nizamnamesi, İstanbul 1956.

Türk-İnan Kadınları Dostluk ve Kültür Derneği Tüzüğü, Ankara 1967.

Kitap ve Makaleler

ABRAHAMIAN, Ervand, *Modern İnan Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2009.

AHAVİ, Şahruh, *İnan'da Din ve Siyaset*, Yöneliş yayınları, İstanbul 1990.

AHMAD, Feroz - Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, 1945–1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976.

AKBAŞ, İsmail, *Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri*, Zeus Kitabevi, İzmir 2013.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1995.

CİN, Barış, *Türkiye - İnan Siyasi ilişkiler (1923–1938)*, İstanbul 2007.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Atatürk Dönemi Türkiye-İnan ilişkileri 1926–1938”, *Avrasya Dosyası İnan Özel Sayısı*, V/3. Ankara 1999, s. 3.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İnan İlişkileri”, *Türkler*, C. 17, s. 769–770, Ankara 2002, s. 760-770.

ERDAL, İbrahim, “Erken Cumhuriyet Dönemi (1920-1938) Büyükelçilik Raporlarında Trabzon-Tebriz Transit Yolu Projesi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 21, Çanakkale Güz 2016, s. 55.

1950-1980 DÖNEMİ TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA KURULAN DOSTLUK CEMİYETLERİ

ERDAL, İbrahim, “Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C: 9, S: 34, Yaz 2012, s. 82.

ERDAL, İbrahim, “Türkiye ve İran Meşrutiyet Süreçlerinde Cumhuriyet üzerine Tartışmalar”, *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ Siyaset ve Kültür Dergisi*, Yıl:6, Sayı:35, Eylül-Ekim 2015, s. 9-27.

HUMEYİNİ, Ayetullah, *Konuşmalar*, İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği yayınları, Gaye matbaacılık, Ankara 1982.

İran Şahbanusu Farah Pahlovi'nin Özel Koleksiyonu Sergisi, Ankara Nisan 1974.

KARA, Polat, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2010.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967.

KAYA, Mehmet, “Simko Ağa İsyanı'nın Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 7, Cilt:7, Sayı:14, Güz 2017, s. 203-208.

KUDUOĞLU, Alptuğ, “İran'da Musaddık Dönemi:1951-1953”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C: 2, Sayı: 2, 2019, s. 56-59.

MANSFIELD, Peter, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul 1975.

METİN, Barış, “Türkiye’de Burslu Olarak Okuyan İranlı Öğrenciler (1934-1950)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl:15, Sayı: 30, Güz 2019, s. 420-421.

METİN, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme; Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011.

ÖZGİRAY, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/33, Ankara 1995, s. 687.

ÖZTURKÇİ, Alparslan, “Soğuk Savaşın 1950’li Yıllarda Ortadoğu’da Yaşanan Askeri darbelere Etkileri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, S: 34, Bahar 2017, s. 379.

SARAY, Mehmet, *Türk - İran İlişkileri*, ATAM yayını, Ankara 1999.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, IV, Sakarya Savaşından Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Ankara 1996.

SONYEL, Salahi L., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara 1991.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C: II, Türk Tarih Kurumu yayınları Ankara 1995.

TÜRKDOĞAN, Berna, *Atatürk Dönemi Türkiye Devleti'nin Dış Politikası*, Ankara 2000.

UYAR, Mazlum, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul 2008.

YAZICI, Reşat, *Türkiye, İslam Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat*, Gelişim Matbaası, Ankara 1982.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, “Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası”, *History Studies*, C: 2, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 91-93.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, *Ortadoğu'da Emperyalizm*, Sentez Yayıncılık, Bursa 2017.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, “Bağdat Paktı (1955-1959)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 6, 2011, s. 89.